
ВЛИЯНИЕ НА КОНТЕКСТА НА СИТУАЦИЯТА ВЪРХУ СТРУКТУРАТА НА ИЗКАЗА В РАЗГОВОРНАТА РЕЧ

Спонтанната разговорна реч във всеки един момент на езиковото общуване е неповторима и уникална дори за самите си създатели и потребители. Разнообразна и сложна – и по форма, и по структура, и по съдържание, тя твърде много затруднява обективното ѝ изследване и анализ, въпреки че към нея се отнасят почти всички теоретични въпроси и проблеми на съвременното езикознание.

При работа с писмени текстове ние разглеждаме езикови образци (отрязъци), предварително обмислени, структурирани и оформени, и то предимно от един човек. За разлика от тези писмени текстове, в разговорната реч речевите текстове се създават от реални и конкретни комуниканти, които във всеки един момент на езиковото общуване имат еднаква възможност (в зависимост от условията и своите способности, предпочитания и вкусове) равностойно да управляват и променят структурата на изказа си. Важно е да се спазва едно условие – тези структурни промени да не пречат или да не затрудняват

основното, същностното в комуникативния акт – адекватно разбиране на предавания смисъл.

Най-важната комуникативна единица, единица самостоятелна по смисъл и структура, е изречението. Но тази установила се представа за категорията изречение на основата на книжовно-писмения език не подхожда напълно за разговорната реч, където изразяването на мислите се оформя под едновременното въздействие на различни външни и вътрешни фактори и най-вече (поради спонтанността ѝ) – без предварително обмисляне. По тези причини някои изследователи на разговорната реч или се отказват от понятието "изречение", или го употребяват в модифициран вид. За нашето изложение по-долу ще използваме понятието "разговорно изречение" или "изказ", но ще го разграничаваме от "реплика". Под "реплика" ще разбираме всяко отделно изказване на всяко лице, което взема участие в разговор или диалог, т. е. репликата може да съдържа от едно до няколко разговорни изречения. Единството от последователно редуващи се във времето реплики, изречени поне от двама души, образува "речевия текст".

Многобройните фактори, които действат за оформянето и структурните особености както на отделното речево изречение, така и на по-големите единства – речевите текстове, могат да се разделят на две групи – вътрешни и външни.

Към вътрешните включваме индивидуалните характеристики и качества на хората – социално положение и обкръжение, образование и ерудиция (оказва влияние върху степента на владеење на книжовните норми, лексикалното богатство и правоговорните навици), професия (често определя употребата на термини и някои специфични структури), пол, възраст, темперамент (определя темпа, интонацията, жестовете, мимиката), физическо състояние (болест, умора, слабост), тембър на гласа, артикулационни особености, емоционално състояние (спокойно или афектирано) и т. н.

Към външните фактори отнасяме времето, мястото и условията (обкръжението, обстановката) на протичане на речта, т. е. контекстът на говорната ситуация.

Тази множествена взаимозависимост и липсата на пълен паралелизъм между избраното (реализирано) езиково средство и неговата причина, изключително много затрудняват съставянето на описание, основано на строга класификация на определящите го фактори. Нещо повече, от лингвистичната литература знаем, че стремежът да се определи по-точно "полезното" или "по-значимото" тегло на всеки от тези отделни речеви и неречеви фактори, които правят разговорното изречение осмислено, е довел до разработването на различни понятия за едно и също езиково явление или пък до влагане на различно съдържание в едни и същи понятия. Тези разлики отразяват субективните гледни точки на езиковедите по този въпрос.

Но всички изследователи на разговорната реч са единодушни и категорични в оценката си за ролята и значението на контекста на ситуацията (или конситуацията) за оформянето (структурата) на речевото изказване. Като изследва проблемите на езиковото общуване проф. В. А. Звегинцев заключава, че "Най-съществената разлика между езика и речта на равнище изречение, действително разделяйки ги на две "различни неща", се явява обстоятелството, че речта, в противоположност на езика, винаги е целенасочена и ситуативно обвързана. При това речта съвсем не е просто ориентиран към ситуацията език. Ситуацията в речта е задължителен компонент на самата реч, придавайки ѝ съвършено особен смисъл" (СМЛ, с. 75). За ролята и значението на контекста на ситуацията в речта още по-категорична е Е. А. Земская, която казва, че "синтактичната структура на разговорната реч ще бъде описана адекватно само тогава, когато успеем да разберем закономерностите на това взаимодействие" (Земская, с. 19).

Без познаване на конкретния контекст на ситуацията нито синтактичната, нито смисловата структура на много изказвания на разговорната реч не могат да бъдат разбрани или осмислени. Например: А. към Б.: – Е там! Б.: – Нищо особено.

С "Е там!", придружено с кимване на главата и насочване на погледа, А. съобщава на Б. "Погледни в тази посока. Виж тоалета на онази жена!" Б. с "Нищо особено" отговаря на А. "А на мене не ми се струва толкова интересен или оригинален".

Речеви изкази от този тип се наричат конситуативни и по правило те винаги имат непълна или елиптична структура.

Руските изследователи на разговорната реч отделят четири отличителни (диференциални) признака на конситуативните изказвания:

1. В конкретното конситуативно изказване се вербализира само част от смисъла, предаването на който е цел на дадения комуникативен акт.

2. Невербализираният, но необходим за дадената комуникация смисъл не може да бъде приписан на нито един от вербалните компоненти на изказването.

3. Вербалните компоненти със своите валентни свойства създават позиции за невербализиран смисъл.

4. Конкретното лексикално-семантично значение на тези позиции се определя от контекста на ситуацията (Земская, с. 192).

Ролята на конситуацията като носител на конкретен смисъл става най-явна в изказвания, където при еднакъв лексикален състав една и съща по синтактична функция позиция в различни конситуации получава различно лексикално-семантично значение. Напр.:

I. В домашна обстановка. А.: – Колко? Б.: – Две. Тук "Колко" е равно на "Колко лъжички захар искаш (да ти сложа) в кафето", а "Две" е равно на "Сложи ми (искам) две лъжички".

II. На пазара. А.: – Колко? Б.: – Две.

Тук "Колко" е равно на "Колко килограма домати да взема", а "Две" е равно на "Купи (вземи) две кила домати".

Прегледът и анализът на голям брой автентични разговорни текстове показва, че най-силна връзка между конситуация и структура на изказа се наблюдава в случаите, когато речта съпровожда (придружава) някакви съвместни

действия на комуникативните партньори (напр. в ежедневието – при почистване на дома, къпане на бебе, готвене, хранене и т. н.) или пък когато предмет, тема на разговора е нещо, което става в момента, в присъствието на комуникантите и те го наблюдават визуално напр. едно групово гледане на мач по телевизията провокира твърде много конситуативни изречения. Максималната обвързаност между ситуацията и речта в тези случаи поражда елиптични изречения, чиято структура се характеризира с голямо разнообразие. Най-често компонентите на конситуативните изказвания сигнализират за:

1. изпуснат подлог – (Вечер. Майка към детето си, след като е чула шум и подсвиркване зад вратата): "Пристига" равно на "Татко ти си идва вече".

2. изпуснато допълнение – (В кухнята: "Поддай ми, кафявия" равно на "Поддай ми ножа с кафявата дръжка"; В стаята: "Намали!" равно на "Намали звука на телевизора, детето ляга да спи".

3. изпуснат глагол – (Към колега, който тръгва до учреденския бюфет: "За мене кафе" равно на "Купи ми едно кафе".

4. изпуснати съюзи – "Обувай се, тръгваме" равно на "Обувай се, защото ще тръгваме (ще излизаме) скоро" и т. н.

Освен конкретната обстановка (заобикалящият ни материален свят), като важна съставна част на конситуацията участва и общата аперцептивна база на комуникативните партньори, т. е. техният общ индивидуален опит и знания за действителността. Но направените наблюдения показват, че в разговорната реч конситуативните изказвания, основаващи се само на обща аперцептивна база, са много малко. Изключително висока честота на поява бележат конситуативните изказвания, основаващи се на частно-аперцептивната база на комуникантите, т. е. на техни общи знания по някакъв личен, частен, по-интимен въпрос.

Например: I А.: – Здравсти. Ходи ли?

Б.: – Връщам се.

А.: – И к'во стана?

Б.: – Каквото каза Пецата.

Къде е ходил Б., каква работа е вършил и какъв е крайният резултат, разбират само двамата събеседници. За страничния наблюдател (дори да им е приятел, близък, но незапознат с конкретния проблем), смисълът остава скрит.

II. А.: – Здравсти!

Б.: – Добр'утро! Къде си ти?

"Добро утро" не е поздрав към А., а изразява изненадата на Б. от срещата (на улицата към 4 часа следобед).

Обикновено тематиката на разговорите не оказва силно влияние на синтактичната им структура, с изключение на някои частни теми (напр. на професионални теми и под.), но при обикновеното общуване е съвсем нормално някаква внезапна промяна в ситуацията да промени темата, а с нея – вида и структурата на следващите реплики. Например:

А.: – А / тая пола и Чикото между другото съм ги купила от едни награди/ дето ми ги дадоха вчера.

Б.: – Ъхъ.

А.: – Дадоха ми / наградички малки. И аз от тях. И извънреден труд имах някакъв тоя месец. Двайсе и три лева извънреден труд/ двайс пет лева една награда и тринайс лева една друга награда и...

Б.: – Ооооо!

А.: – Обаче пък заплатичката ми е мънинкааа!

Б.: – Но да не ти пука.

А.: – Е, хубава работа! Е, много хубаво правя аз!

Б.: – Какво си направила?

А.: – Е'ми че скъсал ми се чорапогащника! Ето погледни! Ама че съм хубосницаа!...

Случайният поглед на А. към краката си прекъсва темата "заплата, пари", която току-що е сменила темата "покупки" и я сменя с нова.

Информативно-съдържателната страна (това, което се съобщава) и формалната (как се съобщава) непрекъснато се

съпровождат от активното участие на говорещите. В зависимост от контекста на ситуацията, при която се провежда разговорът, се забелязват няколко типа на разгръщане на речевото съобщение:

а) последователно (когато нова реплика се провокира от предишна);

б) редуваща се смяна на реплики, при която всяка въвежда нова тема или пък

в) верижно разгръщане на речевото съобщение.

За илюстрация ще приведем един по-голям откъс от речев текст (участват А. – мъж и Б. – жена).

А.: – Мама му стара/ какви са гяволи семейните. Аз понеже ходя у вуйчови там и на Панчарево/ банята. Там слизам/ на тая спирка слизам. Нали я знаеш? И там над боровата гора е вуйчо ми. И рейсът/ като спре единицата/ напрай ми впечатление вчера. Отиваме при вуйчо. 'Се го обикаляме. Той не е добре. Тромбофлебит у краката не мой да ходи там да се лекува. И слизаме от рейса...

Б.: – Бил си с чуждо де.

А.: – Не/ напрай ми впечатление други/ двойката...

Б.: – На майка ти брат.

А.: – ... мъж и жена.

Б.: – На майка ти брат.

А.: – Да. На майка ми.

Б.: – И самичък ли живееш там?

А.: – Ами със вуйна. Обаче двамата са пенсионери.

Б.: – И/ какво станало сега.

А.: – И от рейса слизат двама/ и аз случайно погледнах. Аз / до мене седна една хубава мадама. Та се загледах в нея/ така пълничка/много хубава мадама. Слезна пред мене и аз у нея се загледах. Тя по алеята тръгна. И гледам от другата врата па един друг/ слезна. И той като нея бабанка...

Б.: – Все едно се не познават.

А.: – Да. Все едно се не познават. И сега / глей какво се получава. В рейса единия от едната врата другия от другата.

И на алеята се събраха и се хванаха под ръка и си тръгнаха нагоре...

Б.: – А иначе не се познават!

А.: – Викам вашта мама и аз се заглеждам в тая хубава булка и викам тая е сама тая. И викам глей ги тия/ ей! Сега кой к'во ще да ми говори това не са мъж и жена та ако ще...

Б.: – Е как ще са мъж и жена!

А.: – Е как/ мъж и жена заедно ще си вървят.

Б.: – Ами как бе / ще идат по гората.

А.: – Е да де / у рейса единия ще дреме отпред / другия отзад па ще слязат... Майката си трака / гяволи!

В приведения речев текст се наблюдава предимно последователно и верижно разгръщане на речевото съобщение. Още в началото на разговора А. търси потвърждение от Б. за познаване на обстановката, в случая – спирката на рейса при Панчаревската баня. Първата реплика на Б. обаче – "Бил си с чуждо" се опира на първото разговорно изречение от репликата на А. "какви са гяволи семейните" и оставя без отговор въпроса му. По-нататъшните реплики на Б. три пъти прекъсват съобщението и имат за цел да изяснят "вуйчото", въпреки че не той е тема на разговора. Едва след задоволяване на любопитството си Б. разрешава продължение с "И / какво станало сега?". По-нататък, следейки развитието, Б. става по-активна и ангажирана, започва да прогнозира, оценява и т. н. Контекстът на ситуацията – спокоен, неофициален спонтанен разговор между колеги (мъжът А. е техник, 45-годишен, жената Б. е по-млада, работи в счетоводството, разговорът се провежда в учреденска канцелария и в работно време) създава условия за последователно разгръщане на комуникативния акт. Разговорните изречения са пълни, почти няма елипси, словоредът отразява индивидуалните особености на комуникантите.

Казаното дотук е само опит да се покаже както сложността на проблема, така и нуждата от всестранно изследване на влиянието на контекста на ситуацията върху структурата

на изказа в съвременната българска разговорна реч. Проблемът е и с теоретично, и с практическо значение. Една типологизация на ситуациите на комуникативния акт, корелираща с лингвистичните структури на речта, ще бъде полезна и за преводачите, и за обучението по роден език, и за изучаващите български език като чужд.

ЛИТЕРАТУРА

- Земская, Е. А., М. В. Китайгородская, Е. Н. Ширяев. Русская разговорная речь. Общие вопросы. Словообразование. Синтаксис. М., 1981.
- СМЛ, Структурная и математическая лингвистика. Кн. 3, Киев, 1975.